

ÖRÖKSÉG

KÁNTOR LAJOS

MÓRICZ ZSIGMOND ÉTVÁGYA

Ha kortársi visszaemlékezések, illetve korabeli feljegyzések nem is maradtak volna róla, a művekből tévedhetetlenül kiolvashatnánk: Móricz Zsigmond a nagy étvágyú emberek közé tartozott. A nagy étványú és nagy indulatú emberek közé, akik semmiben nem érik be a kevéssel, akik az életet a maga teljességében élik, mindig jót harapnak belőle. Krúdy testvéröccse, a vágyak és szenvedélyek krónikása volt ő; de amíg Krúdy postakocsijából egy csodálatos álomvilágra nyílik a kilátás (még a gőz-életnek, gazdagon fűszerezett hűslevesek és velőscsontok is ennek az álom-életnek, a visszahozhatatlanul letűnő múltnak a tartozékai), Móricz gyalogútjai a legkézzelfoghatóbb jelenbe, a legvaskosabb realizmusba vezetnek: itt a valóságos éhséget veri el az étel, ha egyáltalán jut belőle, akiknek pedig igazán bőven, fölösen jut, azok féltelen zabálásaikban, mohóságukban árulják el magukat, osztályukat, világlátásukat. (S bármennyire líra lengje is be Móricz Zsigmond egyik-másik szerelmi történetét, ezek is lényegesen különböznek a Krúdy megírta szerelmektől.)

Sokféleképpen közelítették már meg Móricz Zsigmond életművét, de hogy „étvágyát” vizsgálták volna, azzal nem találkoztam. Pedig egy ilyen szempontú motívumelemzés, amelynek középpontjában az evés, az ételek jelenlétének, novella- és regénybeli funkciójának a számbavétele, összevetése állna, egyáltalán nem mellékes tanulságokkal szolgálhatna. És nemcsak a híres dzsentri-regényekben, a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* után a *Kivilágos kivirradtig*-ben és az *Úri muriban* vagy akár a *Rokonokban*, hanem a *A boldog emberben* és az *Árvácskában* is. S még inkább a novellákban. Mert ha a regénytotalitás szinte törvényszerűen követeli meg minden életmozzanat tudomásulvételét, a novella a maga műfaji sűrítettségével lehetőséget ad a másodlagos, a járulékos megkerülésére, sőt éppen ezt igényli a szerzőtől. Ha tehát az evés mint központi téma mindegyre visszatér a Móricz-novellákban, ezt nem lehet sem a „naturalizmus” számlájára írni, sem csupán a miliórajzhoz sorolni. Móricz Zsigmond novellisztikájának egyik alapmotívumáról van szó, amely az író máig páratlan valóságismeretéről, népi elkötelezettségéről tanúskodik. Irigylésre méltó emberismeretéről, elemzőképességéről, amely a legnagyobbakéval vetekszik. Nemrég került a kezembe egy Dési Huber-levél 1938-ból, benne a következő sorokkal: „Csodálatosan szép könyvet olvastam, amit külön figyelmedbe ajánlok, Móricz Zsigmond önéletrajza: »Életem regénye«. Nem hinném, hogy elfogultság beszél belőlem, mikor azt mondom: van olyan nagy, ha nem nagyobb írás, mint a Proust-regény.” A proletárélet festőjének igazát aligha lehet elvitatni. És bizonyára nem véletlen, hogy éppen a nagy franciával, az ember, a tárgyak és helyzetek összefüggéseinek iskolateremtő ábrázolóival állítja párhuzamba magyar kortársát...

„Egy falatot nem eszik itt az ember, hoztál-e egy kis hazait, öcsém?” — kérdi valaki az idegenbe szakadt parasztemberek közül a frissen érkezett. A *Hét krajcárt* megelőző novella, az *Itthon* e mondata a következő három és fél évtizedben gazdagon kibontakozó motívumsor nyitányának tekinthető. Már itt sem kell illdire gondolni, a *Judit és Eszter* pedig még ugyanebben az évben (1908-ban) végképp eloszlatja az illúziókat; a gazdag a szegénynek nem rokona, hiába a vérségi szálak — egy csupor tejnek is ára van. Móricz Zsigmond tulajdonképpen most, ebben az eseménytelen falusi történetben töri át a hagyományos parasztszemléletet, s a maga életének, gyermekként átélt szenvedéseinek, a megaláztatásoknak emlékét keserű igazságként általánosítja. A következő év pedig meghozza az élmény személyes jegyeitől teljesen elvonatkoztatott, minden cifraságot, „népies dísz” még nyilvánvalóbban kerülő móríci novellát: a *Tragédiát*.

A történet oly egyszerű, oly mindennapi közönséges, mint a novella hősenek a neve: Kis János. „Kis János amolyan láthatatlan ember volt, akit senki sem lát meg. Így élte le az egész életét, sohase volt egy percig sem érdekes ember. Se nem erős, se nem gyenge, nem kicsi, nem nagy, nem sánta, nem begyes; mi lett volna, ami feltűnt vón rajta. Olyan volt, mint egy ember; két szeme volt meg egy orra. Bajusza is volt. És sohasem jutott eszébe semmi. Ha reggel volt, felkelt, este lefeküdt, mikor eljött az ideje, megházasodott. Akkor lakott utoljára jól, beteg is lett tőle. Katona sem volt, a faluból tízszer se volt kinn, akkor is csak a vásáron. Nevetni csak egyszer nevetett életében jóízűen, akkor, amikor az apja le akarta őt ütni, amért megette az egész tál galuskát, s amint feléje sújtott, a saját ütésétől megtántorodott, felbukott, s falba vágta a fejét. Bele is halt.” Ezt a jellemzést a novella közepén találjuk, az in medias res kezdődő történet, egy mezei jelenet leírása után — amikor az író már kiemelte hőst az észrevétlenségéből. Ebédidő van, az aratók leheveredtek az árnyékba, Kis János is megette a fia hozta almásételet; „lusta volt keresztig menni, s ott helyben dűlt el a tarlón. A kalapját az arcára tette, s nyomban elaludt.” Innen indul a tragédia —, bár most még úgy tűnik, csupán egy kellemes álom az eredménye az elalvás előtt hallott hírnék, hogy másnap a Sarudy lánynak, a gazda lányának lesz a lakodalma. Egy kellemes álom s egy bosszús ébredés. („Mikor Kis János felébredt, első dolga volt megnyanli a száját. Álmában lakodalomban volt, s nagyon jól teleette magát. Kedvetlenül gondolt rá, hogy elfelejtett mindent, azt is, hol volt, azt is, mit evett. Legalább ne ébredt vón fel.”) De az álmodozás ébren is folytatódik, Kis János már ébren sem tud szabadulni a lakodalom gondolatától, éhesen habzsolja az étellehetőségeket, s amikor folytatni kell a munkát, dühösen rúg a valósághoz, az üres cserépedényhez, amelyben még a kutyának sem maradt kimosogatni való. „Egész nap rosszkedvű volt.”

Itt következik a már idézett jellemzés, Kis János előéletének egyetlen bekezdést igénylő összefoglalása. A tragédia előkészítése eszköztelenségében, lényegrekoncentrátságában kiváló. Az „életút” felvázolása után négy rövid mondat jelenti az áthajlást, a visszatérést a jelenbe, a jövő előrevetítését: „Még ez az egy érdekelt: az évés. A feleségét emiatt szokta elverni, s ha gondolt valaha valamire, arra, hogy mit volna jó enni. De ezt nem tudott sokat elképzelni. Hiába, a tapasztalat nem segítette.” Most szakad rá Kis Jánosra a lehetőség: Sarudy meghívja napszámóisait a lakodalomra. És amiből Móricz íróelődei humoros beszélyt, mosolyos tárcát írtak volna, ebből a jólakott embernek komikusnak tetsző kisjános ijedtségéből, nagy nekiké-szülődségből a magyar irodalom egyik legkomorabb novellája születik meg, hivalkodásmentes szociográfiai és lélektani remeklés. Kis János otthon ké-szülődik élete nagy feladatára. A korpacibere-vacsora után egy éber éjszaka-n át, amelyet rossz álmok tarkítanak, megpróbálja végiggondolni a lako-dalmi ételeket, s reggel, délben üres gyomorral folytatja az elszánt készülő-dést, hogy kiehesse a vén Sarudyt a vagyonából. És este megkezdődik a „csata” a húslevessel. („Ujjnyi vastag volt a tetején az a sárga zsír, mely már nem is szakadt karikákra, hanem egybefolyt.”) Szomorú végű, rövid csata. Kis

Jánost ugyanis már „a tizedik kanálnál rettenetes megdöbbenés érte. Úgy érezte, jól van lakva.” — A túros csusza, a lencse orrjával, a töltött káposzta, a nagy darab húsok — már rettenetes kín; de Kis János nem akarja beismerni vereségét, kitar a végsőkig („Gépiesen, ahogy a kaszát eregeti ívben jobbról-balra, most a kanalat emelte taktusra a szájához”), míg csak össze nem esik az udvaron, s végleg el nem csendesedik. Kegyetlenül vádoló, történelmi hitelű, egyetlen mondatra van már csak szüksége az írónak a tragédia beteljesítéséhez: „Senki se vette észre, hogy eltűnt, mint azt sem, hogy ott volt, vagy azt, hogy élt.”

A *Tragédia* Kis Jánosa az egyik ismert móríci hóstípus: akiből teljességgel hiányzik az a fajta hősiesség, amelyet a Mórícz Zsigmond előtt virágozó romantika megteremtett, népszerűsített. Ez a Kis János inkább a „boldog ember”, Jóó György előképe, hiszen lázadása semmiképpen sem mérhető egy Túri Dani, egy Rózsa Sándor csellekvő szembefordulásával. Igaz, negyedszázad múltán Mórícz Zsigmond visszatér Kis János alakjához („Az embert úgy hívják, hogy Kis. Kis János. Neki van a legrövidebb neve és a leghosszabb szegénysége. Úgy úszik utána a szegénység, mint alkonyatkor az árnyék, ami belevész a keleti tájba”), 1933-ban megírja az *Egyszer jóllakni* új beállítású tragédiáját, helyet keresve a történetben a Kis János feleségére szemetvető grófnak; és ez az elbeszélés az egyszer jóllakatott parasztember látványosabb lázadásával ér véget: a csábító őrzésére kirendelt csendőrbé döfi a kést Kis János — mégis az első, a visszafogottabb, a szűkszavúbb Kis János-történet az igazi, a drámaibb erejű, a *Tragédiában* fedezhetjük fel a lényegi rokonságot Adyval (amire Schöppflin már 1912-ben utalt), *A magyar Ugaron, A grófi szérún* úttörő szimbólumaival.

De a magyar Ugar jelképének — ezúttal epikus-anekdotikus — kibontását regisztrálhatjuk az evés motívumára épülő, nem kevésbé híres, 1930-ból való Mórícz-novellában is, az *Ebéd*ben (és részben az *Esőleső társaság*ban). Az ő Kaján „mámor-biztatása” egy vidéki úri társaság tulajdonképpen nagyon prózai lakmározásában nyilvánul itt meg, Mórícz Zsigmond láttatásában azonban ez az ebéd az Ady-szimbólum mellé nő, köznapisága közügyivé, provinciális kicsinyessége esztétikai jelentőségűvé magasodik. Ennek a „szórakoztató, sőt igen mulatságos, de azért nem ártatlan [...] magyar kultúrkép”-nek (Mórícz meghatározása!) a szerkezetét „a tekintetes úr” házában a vendégeknek felszolgált ebéd egyes fogásai biztosítják, fejezetszerűen tagolva az elbeszélést. A vidéki és a pesti urak mondhatni krúdys élvezettel izlelik-elemzik-magyarazzák az ételeket, ami viszont sajátosan Mórícz Zsigmond-i, az a fogások közötti időt kitöltő anekdotázás, apró történetek, emlékek felidézése — a szereplők ön- és korjellemzése. Mert a móríci anekdota abban különbözik előzményeitől, mindenekelőtt a mikszáthi anekdotától, hogy egyéni és társadalmi jellemzéseként egyaránt megállja a helyét, sőt ironikus felhangjaival az érett, a legjobb Mórícz-írásokban a szerző kritikai magatartását emeli ki. Amit Czine Mihály az *Úri muri* elemzésében mond, azt az *Ebédre* is kiterjeszthetjük: „Az anekdotizmus Mórícz Zsigmond kezén itt teljes értékű jellemzéssé és az objektivitás, illetve az ironizálás eszközüvé válik, ellensúlyozza illúzióit, és megóvjá a hősökkel való — olykor kísértő — lírai azonosulástól.” Az elbeszélő észrevétlenül csempészheti be egy nyugalmatlan-közvidámnak tűnő poharazgatás, lakomának beillő ebéd fogásai közé az ország gazdasági és társadalmi problémáit, sőt a politikai közállapotok leírását is. Ahogy a tárgyakat hősei keze ügyébe igazítja, abban is jelent, múltat láttat, s valójában jövőt, ítéletet sejtet. Például: „Összekoccintották a poharakat. Ezek a poharak is nevezetesek voltak. Apró, kemény poharcskák voltak, olyan vastagok, hogy dobálózni lehessen velük, s mégse törjenek össze. Olyan öreg üveg poharak voltak, hogy már egész át nem látszó szűrkeségek voltak. Nagy idők kukucskáltak ki ezekből a poharokból, s bizonyára azt vizslatták, hogy ezek a mai nyámnyla népek hogy felelnek meg a régi virtusban fogant magyar urak híres emlékének.” A novella karikírozóan nyugodt, monoton tempóját váratlan kóda szakítja meg: az udvarról behallatszó ordítás, a bikától megtapasztalt csordás halála csattanóval zárja a békésnek, háborítatlannak indult ebédet. Az ebédelő vendégeken némi résztvevő nyugtalanság lesz úrrá átmenetileg, de Mórícz nem hisz nekik, s ezúttal kitűnő arányérzékkel (ami

sajnos nem minden regényét és elbeszélését jellemzi), a házigazdának adja vissza a szót az elbeszélés utolsó bekezdésében: „Az istenit ennek a csordásnak, ennek is így kellett parádéra csinálni. Elrontotta az ebédet” — morog magában a vendéglátó mérgesen, s ez a néhány szó ad távlatot a húsvetes, a velő piritós kenyérrel, a marhahús ribizlimártással, a pörkölt húsból, tökkáposztával, a sertéspörkölt zöldbabbal, a kacsasült befőttel, a ludaskása, tetején libamájjal, a paprikás csirke, a rántott harcsa, a juhtúrós galuska fejezeteiből épült Móricz Zsigmond-i étlapnak...

Ha nem is ilyen látványos eredményeket ígérő az evésmotívum nyomon követése Móricz későbbi novellisztikájában, érdemes tovább tallózni a harmincas-negyvenes évek anyagában, újabb tanulságok reményében. A Csibe-novellákban például törvényszerűen bukkan fel nemcsak mint a megélhetés problémája, hanem mint az emberi, sőt családonbelüli kapcsolatok kifejezője. A *Katalin-est munkanélküli uraknál* (1936), az első Csibe-novellák egyike ünnepi vacsorát állít a középpontba — pesti proletár környezetben. Az *Ebédhez* viszonyítva persze szegényes a menü — raguleves, levesbefőtt tyúkhús tormával és mustárral, marhahús tarhonyával és savanyú uborkával (s a másnapra süttött borjúhús — illata) meg négyféle rétes —, a gyerekek azonban így is rosszul lesznek a szokatlanul bőséges asztalnál. („Sokszor egy darab hideg zsíros kenyér volt az ebéd, hát ezt most jól kipótolták.”) A családhoz számító Csibe, a „munkanélküli urak” lakója egy liter borral járul hozzá a lukulluszi lakomához, s a borhoz az ágyra járó lakatosokat is meginvitálják. A fiatalok az új moziálgereket, az öregek a régi népdalokat éneklik — és most felhőtlen, e néhány órára, a családi boldogság. („A mama azt mondta: — No, munkanélküli úr? ... Volt már ilyen szép névnapom? ... A papa nevetett, megcsókolta a mamát s azt felelte: — Isten éltesen, kedves Katicám, hogy sokáig élhessünk együtt ilyen boldogságban.”) De az idült Móricz mégis elkerüli; a mama ugyanis nem állhatja meg, hogy szemérez ne vesse a papának (már csak korholón, mint aki túl van rajta) a vétkezést, s az ünnepi estet talpraesett proletárasszonyhoz illő biztatás zárja: „Te meg holnap mégysz a gyárba... Beszéltem a gondnokkal, azt mondta, ha bizonyítványt viszel, hogy beteg voltál, visszavesz.”

Lényegében ugyanannak a motívumnak tökéletes alkalmazását látjuk a környezethez, a novellahőshöz az Árvácska-típusú Csibe-novellákban. (Móriczot már előzőleg foglalkoztatja a gyermekek kiszolgáltatottsága; s aligha véletlen egyezés, hogy az *Ami megérthetetlen* szintén egy ebéd köré épül: a jómódú, középosztálybeli osztálytársához meghívott szegénygyerekek idegenül érzik magukat az úri háznál, éppolyan idegenül, mint munka nélküli napszámos apja, akit ellenszolgáltatás fejében fát vágni hív magához, ingyen, a nagyságos úr... az ebédőasztalnál, hiába minden jótékonykodás, két világ szembeesítődik.)

Semmi sem lehet olyan fájdalmas, mint a kisgyerek magánya, megáláztatása, a szegénységen belüli fokozatok érzetése. Pályája végén, a Csibe-témában Móricz így tér vissza a *Hét krajcár* lírájához. Mert a gyermeki kiszolgáltatottság megérthetőségéhez sem a tárgyias pontosság, sem a nyers dráma, sem az ironia nem alkalmas, nem elégséges, itt csak a zsoldáros panaszt és vádat érzi találónak. „Duzzog a kis Rozi, de nem mer beleszólni, mert így van ez az evésnél is, ez a világ rendje, megszokta ő azt már nagyon, hogy ő kenyérből is csak akkor kap, a végén, ha már mindenki kapott és ha marad. Ha nem marad, akkor nem is kap. És nem sír és nem kiabál és nem követel. Ez valami titokzatos dolog, hogy az állami gyerek, az úgy megtanulja, hogy neki nem kell sírni, se kiabálni, se kérni, csak válni... S Rozi is vár, mint egy kis koldus a kapu előtt, míg valaki ki nem visz neki valami alamizsnát. Már ebben a parányi, kis, négyéves lányban pontos érzék van a minstelenség jogköre iránt.” *A világ végén már szép és jó* (1938) „ebédjében” hiába is keresnénk holmi ingyencségek leírását vagy Kis János-i álmodozást — itt az öröm sem érheti el a Katalin-napi szintet, hiszen a szomorúság is emberalatti. („És a kis állami gyerek, mint a kiskutya, ha lopott, vagy a kiséger, ha talált valami majszolnivalót, csak ott állott s a fejét bedugta a szénába és úgy rágicsált és nagyon szerette mindig a kenyeret, nagyon boldog volt, hogy kenyere van és úgy ette, mintha az övé

volna. Vót neki egy kis esze, olyan kis magához való esze, ha nagyon fiatal volt is.”) Egy élet tapasztalatával, annyiféle emberi sors ismeretében jut el Móricz Zsigmond a szegénységnek ebben az egyenletében a legkeményebb ítéletig: „Ha ételt lel, megeszi, ha ütik, hallgat.”

A móríci próza e kiemelt motívumláncába bizonyára nem szabad előre-eltervezettséget, egyértelmű tudatosságot belemagyarázni. Nem szorul már bizonyításra, hogy Móricz Zsigmond egész életében az alapvető emberi dolgokra figyelt, nem a különöst hajszolta, hanem inkább arra próbált mélyebb magyarázatot keresni, ami a hétköznapi krónikásának, riportterének is szemébe tűnhetett. Mert sosem a felszín érdekelte. Volt ugyan időszak, amikor a Móricz-magyarázók az életmű átfogta életterület, társadalmi skála szélességét hangsúlyozták mindenekelőtt, ma már azonban tudjuk, hogy a móríci mű erejét az intenzív totalitás, a lényegbe hatolás szent szenvedélye adja. Igaz, riportjaiban új és új tájakat cserkészett be, de ezekkel a felfedezésekkel, az első megközelítésekkel sosem elégedett meg. A legmeggyőzőbb példa éppen a Csibe-téma: a Vak Macska riportnovelláitól az életmű egyik csúcását jelentő *Árvácskáig* vitte, mélyítette az egyszer megismert életanyagot.

Példáink számát könnyen szaporíthatjuk. Hiszen még az olyan „különös” novellatémákhoz is, mint amelyet a *Szegény emberekben* (1916) vagy a *Barbárókban* (1931) írt meg, rendkívüli életismerete, nem pedig az extrém, a bizarr iránti vonzalma vezette el. A háború, illetve a vagyon hajszolása fordítja ki e novelláinak hőseit emberségükből — és nem valamiféle alkati meghatározottság, lelki aberráció taszítja őket a szörnyű tettekhez. Az *Égi madár* (1916) szerelmi lírája vagy az elkötelező táj s a fiatalok előtt egy most fel-táru-ló világ összeütközése a *Komor lóban* (1934) tulajdonképpen ugyanazzal az írói magatartással magyarázható: a határtalan, valóban balzaci életszere-ttel, hódítani akarással, a minden akadályon úrrá levő életenergiával.

Dívatok jöhetnek és mehetnek, változhat a művészeti közizlés, a stílus-eszmény, ez az óriási életerő, mágneses életáram megtartja Móricz Zsig-mondot a magyar próza legelső vonalában.